२५

समाधेरङ्गानि अन्तरायाश्च

प्रस्तावना

निर्विकल्पकसमाधौ अखण्डाकारचित्तवृत्तेरुदये सति अज्ञानं नश्यति। यथा कतकरेणुः जलस्थं मलं विनाश्य स्वयमपि लीयते तथैव अखण्डाकारचित्तवृत्तिः अज्ञानं विनाश्य स्वयमपि अज्ञानकार्यत्वात् नश्यति। निर्विकल्पकसमाधेरुदये अज्ञाननाशे सत्येव मोक्षः सम्भवति। न हि श्रवण-मननाभ्यामेव निर्विकल्पकसमाधिः सम्भवति। निर्विकल्पकसमाधेः समुदयार्थं काचिद् योग्यता अपेक्षते, सा च अष्टानाम् अङ्गानाम् आचरणेन सम्भवति। निर्विकल्पकसमाधेः एतानि अष्टौ अङ्गानि तावत् यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयः। **श्रेयांसि बहुविघ्नानि** इति हि प्राज्ञानां वचनम्। निर्विकल्पकसमाधेरपि सन्ति विघ्नाः। ते हि लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वादरूपाः। अस्मिन् पाठे निर्विकल्पकसमाधेः अङ्गानां स्वरूपं भेदपुरःसरम् आलोचयिष्यते। समाधेः विघ्नानां च स्वरूपं आलोचितं भविष्यति।

उद्देश्यानि

एतं पाठं पठित्वा छात्रा अधःस्थान् विषयान् ज्ञास्यन्ति।

- निर्विकल्पकसमाधेः अङ्गानि।
- अद्वैतवेदान्तमते पातञ्जलमते च तेषां कीदृशं स्वरूपम्।
- तेषु अङ्गेषु योगिनः सिद्धौ कीदृशः फललाभः।
- निर्विकल्पकसमाधेः के अन्तरायाः।
- कथं च अन्तरायेभ्यः योगिनः आत्मानं रक्षेयुः।
- धारणा-ध्यान-समाधीनां भेदः।

२५.१) निर्विकल्पकसमाधेः अङ्गानि

निर्विकल्पकसमाधेः अष्टौ अङ्गानि सन्ति। उच्यते च वेदान्तसारे सदानन्दयोगीन्द्रेण – "अस्य अङ्गानि यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-समाधयः" इति। महर्षि-पतञ्जलि-प्रणीते योगसूत्रेऽपि उच्यते – "यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-ध्यान-धारणा-समाधयोऽष्टावङ्गानि" इति। एतेषां स्वरूपम् अधः आलोच्यते।

२५.१.१) यमः

यमस्वरूपविषये उच्यते वेदान्तसारे – "तत्र अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः" इति। सामान्यतः अहिंसा नाम वाचा मनसा कायेन च परपीडनात् प्रतिनिवृत्तिः, सत्यं नाम यथार्थभाषणम्, अस्तेयं च परस्वहरणरहितता, ब्रह्मचर्यं च अष्टाङ्गमैथुनवर्जनम्, अपरिग्रहश्च समाधेः अनुष्ठानार्थम् अनुपयुक्तानां वस्तूनाम् असङ्ग्रहः। अहिंसादीनां विषये विस्तरशः आलोचनं पातञ्जलयोगसूत्रे दृश्यते। तदनुसारेण अहिंसादीनां निरूपणम् अधो विधीयते।

अहिंसा

यमेषु अहिंसा नाम सर्वथा सर्वदा च भूतानाम् अपीडनं, तेषां प्राणवियोगानुकूलायाः चेष्टाया अभावश्च। सत्यादयः अन्ये यमाः नियमाश्च अहिंसामूलाः। अहिंसायाः सिद्धिश्च सत्यादिभिः सम्भवति इति हेतोः सत्यादयः प्रतिपादिता भवन्ति। अहिंसायाः वैशद्यं भवति सत्यादिभिः। भारतीयशास्त्रान्तरेष्वपि अहिंसा महाफलत्वेन प्रशंसिता। श्रुतौ आम्नायते – "मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति। उच्यते हि महाभारते – "अहिंसा परमो धर्मः" इति। श्रीमद्भगवद्गीतायां दैवीसम्पदां निरूपणप्रसङ्गे 'अहिंसासत्यमक्रोध' इत्यादिश्लोके अहिंसा आलोचिता। हिंसामात्रमेव हेयम्। यज्ञे विधीयमाना वैधी हिंसा अपि पापं जनयति इति सांख्यशास्त्रविदां मतम्। परन्तु केषुचित् स्थलेषु हिंसायां सत्यामपि दोषो न भवति साधारणमानवानामिति स्मृतिकारैः प्रतिपादितम्। तथाहि गुरुः बालः वृद्धः ब्राह्मणः इत्यादयः केचिदपि यदि आततायिनो भवन्ति तर्हि तेषां हननं न पापाय कल्पते। आततायिनां स्वरूपं च एवमुच्यते मनुसंहितायाम् –

"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहा।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः॥" इति।

योगिनस्तु सर्वथा हिंसारहिताः भवेयुः। आततायिनः हिंस्रपशून् प्रत्यपि ते हिंसां न प्रदर्शयन्ति, मृदुहिंसामात्रं कदाचिद्वा प्रदर्शयन्ति। योगिनः अहिंसायां प्रतिष्ठा भवति चेत् हिंस्रपशवोऽपि तं प्रति हिंसां न प्रदर्शयन्ति। सूत्रितं च पतञ्जलिना – "अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग" इति।

सत्यम्

सत्यं नाम यथार्थभाषणम्। यथा दृष्टम् अनुमितं श्रुतं वा तथैव कथनं चिन्तनं च सत्यम्। श्रुतिरुपदिशति – "सत्यं वद" इति। सत्यस्य माहात्म्यं कीर्त्यते मुण्डकोपनिषदि –

"सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।

येनाऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम्॥" इति।

यस्य सत्यस्य अवलम्बनेन प्राणिनाम् अहितं सिध्यति तत् सत्यम् आलोच्य परित्यक्तव्यम्। स्वार्थप्रतिपादनेच्छया यदि छलेन अर्धसत्यम् उच्यते तर्हि तदपि पापाय कल्पते। युधिष्ठिरस्य द्रोणहननाभीप्सया "अश्वत्थामा हतः" इति अर्धसत्यकथनेन द्रोणस्य व्यामोहजननं पापम् अजनयत्। अत उच्यते सत्यस्य स्वरूपम् –

"यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम् ।

तत्सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्ययः॥" इति।

योगिनः सत्ये प्रतिष्ठा भवति चेत् स क्रियाफलदाता भवति। तस्य आशीर्वादमात्रेण जनानां धर्मस्वर्गादिलाभः सम्भवति। तथाहि योगसूत्रे उच्यते – "सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्" इति।

अस्तेयम्

स्तेयं नाम शास्त्रविधिमुत्सृज्य द्रव्याणाम् परतः स्वीकरणम् परद्रव्यहरणाभिलाषो वा। तस्य अभावः अस्तेयम्। स्तेयनिषेधाय साक्षात् श्रुतिः उपदिशति –

"ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीयात् मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥" इति।

परद्रव्येषु लोभः न कार्यः इति तात्पर्यम्। योगी अस्तेये प्रतिष्ठां लभते चेत् सङ्कल्पमात्रेण तस्य सर्वरत्नानां लाभो भवति। तथाहि सूत्रितं योगसूत्रे पतञ्जलिना – "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" इति।

ब्रह्मचर्यम्

ब्रह्मचर्यं नाम गुप्तेन्द्रियस्य उपस्थस्य संयमः। स च अष्टाङ्गमैथुनवर्जनेन सम्भवति। अष्टाङ्गमैथुनं दक्षसंहिताग्रन्थे निरूपितम् –

"स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गूह्यभाषणम्।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च॥" इति।

एतद् अष्टाङ्गमैथुनम्, एतेषाम् विपरीतं हि ब्रह्मचर्यम्। मैथुनत्यागश्च कर्मणा मनसा वाचा च विधेयः। अतः शास्त्रेषु ब्रह्मचर्यविषये उच्यते –

"कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा।

सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते॥" इति।

ब्रह्मचर्ये योगिनः प्रतिष्ठा भवति चेत् योगिनो वीर्यलाभो भवति। तेन च तस्य शरीरेन्द्रियमनःसु निरतिशयं सामर्थ्यम् उपजायते, योगिनः अणिमादिसिद्धयोऽपि सुलभा भवन्ति। स्वयं सिद्धः सन् योगी शिष्येषु ज्ञानमुत्पादयितुं समर्थो भवति ब्रह्मचर्यबलात्।

अपरिग्रहः

समाधेः अनुष्ठानार्थं यानि द्रव्याणि अपेक्षितानि तदतिरिक्तानां द्रव्याणाम् असंग्रह एव अपरिग्रहः। अपरिग्रहो हि विषयेषु वैराग्यम्। विषयार्जने अस्ति कष्टं महत्, अतो विषयस्य अर्जनदोषो विराजते। कष्टेनार्जितं धनं तस्करः अपहरिष्यति इति दुश्चिन्ता एव रक्षादोषः। विषयोपभोगे सति शीघ्रमेव विषयस्य क्षयो भवतीति क्षयदोषो विषयस्य। विषयस्य भोगेन पुनर्भोगाय इच्छा बलवती भवति, तदा च विषयस्य अलाभे महत्कष्टं भवति; अयमेव विषयस्य सङ्गदोषः। एकस्य विषयोपभोगः अपरस्य ईर्ष्यायाः कारणं

भवतीति विषयस्य हिंसादोषः। विषयेषु एतान् दोषान् वीक्ष्य योगी विषयान् परित्यजेत्। योगी यदि अपहिग्रहे प्रतिष्ठां लभते तर्हि तस्य अतीतवर्तमानभविष्यजन्मनां ज्ञानं सम्भवति। तथाहि सूत्रितं पतञ्जलिना – "अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः" इति।

२५.१.२) नियमः

नियमास्तावत् शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि। एतेषां विस्तरश आलोचनमधो विधीयते।

शौचम्

शौचं नाम शुचिता पवित्रता वा। तच्च शौचं द्विविधं बाह्यम् आभ्यन्तरञ्च। बाह्यं शौचं तावत् मृज्जलादिद्वारा बाह्यशरीरमलदूरीकरणं पवित्रभोज्यग्रहणञ्च। आभ्यन्तरं शौचं तावत् मदमानासूयादीनां चित्तमलानां प्रक्षालनम्। उच्यते च तस्मात् दक्षसंहितायाम् –

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्॥ इति।

योगिनः शौचम् अत्यन्तमपेक्षितम्। शौचं विना न हि काचिद् आध्यात्मिकी सिद्धिः सम्भवति। काममदमानादिषु लिप्तस्य चित्तस्य शास्त्रप्रतिपादितविषयेषु स्थैर्यं न सम्भवति। योगिनः बाह्यशौचसिद्धौ स्वशरीरे घृणा परशरीरस्पर्शे अनीहा च उत्पद्यते। आभ्यन्तरशौचेन च चित्तशुद्धिः, चित्तशुद्धेः मनसः प्रसादः, मनःप्रसादात् चित्तैकाग्र्यं, ततः इन्द्रियजयः, इन्द्रियजयाच्च आत्मदर्शनयोग्यता योगिनः सम्भवति।

सन्तोषः

यदृच्छालाभसन्तुष्टिः अलाभे च अविषादः सन्तोषः। ये विषयाः योगिनः सन्निहिताः तैरेव विषयैः योगिनः जीवनं धारयेयुः। ततः अधिकानां द्रव्याणां ग्रहणाय अभिलाषः योगिनः न स्यात्। न हि कामानाम् उपभोगेन कामा उपशान्ताः भवन्ति। उच्यते च –

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते॥ इति।

तृष्णाक्षयेण यत् सुखं लभ्यते इहलोकस्थानां परलोकस्थानां च वस्तूनां भोगेनापि तत् सुखं न लब्धुं शक्यते। अतः सन्तोष एव सुखमूलम्। योगिनः चित्तसन्तोषे सति निरतिशयानन्दप्राप्तिः भवति। तथाहि सूत्रितं पतञ्जलिना – सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः इति।

तपः

तपो नाम कामानामनशनम्। आम्नातं च महानारायणोपनिषदि – "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः" इति। पातञ्जलदर्शने तु शीतोष्णम्, जिघत्सापिपासे, सुखदुःखे – इत्यादीनां द्वन्द्वानां सहनं, कृच्छ्र-चान्द्रायणादिव्रतानि च तपश्शब्देन निर्दिष्टानि। तपसा मलक्षयो भवति, तपसा कल्मषं हन्ति

इत्यादिश्रुतेः। तपसा मलक्षये सति योगिनः अणिमादिकायसिद्धिः दूरश्रवणाद्धिः इन्द्रियसिद्धयोऽपि भवन्ति।

स्वाध्यायः

स्वाध्यायो नाम प्रणवजपः उपनिषद्ग्रन्थावृत्तिश्च। आम्नातं च – "ओमित्येव ध्यायथ आत्मानम्" इति। स्वाध्यायेन योगिनः इष्टदेवदर्शनं सम्भवति। सूत्रितं च – "स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग" इति।

ईश्वरप्रणिधानम्

मानसैः उपचारैः ईश्वरस्य अर्चनमेव ईश्वरप्रणिधानम्। आम्नायते च श्वेताश्वतरोपनिषदि – "तं ह देवात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति। ईश्वरे सर्वकर्मफलसमर्पणं हि ईश्वरप्रणिधानम्। उच्यते च श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता कृष्णेन –

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोति ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥ इति।

ईश्वरप्रणिधानेन सिद्धो योगी सर्वदा स्वरूपस्थः सन् संशयविपर्ययादिरहितः सन् अविद्यासंस्कारादीनां क्षयमनुभवति, ततश्च क्रमेण नित्यमुक्तः सन् ब्रह्मास्वादमनुभवति। ईश्वरप्रणिधानेन आत्मज्ञानं भवति व्याधिप्रभृतीनाम् अन्तरायाणां च विनाशो भवति।

२५.१.३) आसनम्

आसनानि हि करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्तिकादीनि। लोके च पद्मासनं स्वस्तिकासनम् इत्यादिकं प्रसिद्धम्। यस्याम् अवस्थायां स्थिरतया बहुक्षणं यावद् उपवेष्टुं शक्यते तद्धि आसनम्। सूत्रितं च पतञ्जलिना – "स्थिरसुखम् आसनम्" इति। सर्वविधबाह्यप्रयत्नं वर्जयित्वा निष्कम्पतया उपवेशनेन आकाशादिषु अनन्तविषयेषु मनःसमाधानेन च आसनसिद्धिः सम्भवति। आसनसिद्धौ सति शीतोष्णादिद्वन्द्वैः योगी नाभिभूतो भवति।

२५.१.४) प्राणायामः

"रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः" इति वेदान्तसारे सदानन्दयोगीन्द्रेण उच्यते। प्राणायामो हि आसनसिद्धौ सत्यां भवति। श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद एव प्राणायामः। बाह्यस्य वायोः अन्तः ग्रहणं श्वासः, कौष्ठस्य वायोः बहिः निःसारणं प्रश्वासः। रेचको नाम प्राणवायोः शनैः वामनासापुटाद् दक्षिणनासापुटाद् वा सव्यापसव्यन्यायेन बहिर्निःसारणम्। पूरको नाम तेनैव प्रकारेण वायोः अन्तःप्रवेशनम्। कुम्भकश्च पूरितस्य वायोः अन्तः निरोधः। प्राणवायोः निरोधात् एते प्राणायामपदेन उच्यन्ते। प्राणायामस्य अभ्यासेन ज्ञानावरकाणां क्लेशकर्माधर्मादीनां क्षयो भवति। सूत्रितं च पतञ्जलिना – "ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्" इति।

२५.१.५) प्रत्याहारः

इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्तनमेव प्रत्याहारः। श्रोत्रादीनाम् इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः शब्दादिभ्यः प्रत्यावर्तनं हि प्रत्याहारः। श्रूतौ आम्नातं – "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" इति। वैषयिकानन्दत्यागेन एव निरतिशयानन्दस्य ब्रह्मरूपस्य लाभः सम्भवति। अतः मुमुक्षोः प्रत्याहारः सुतरामपेक्षते। योगसूत्रे प्रत्याहारस्वरूपविषये उच्यते – "स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार" इति। चित्तं निरुद्धं भवति चेत् चित्तेन सह इन्द्रियाणामपि निरोधः सम्भवति। स्वस्वविषयैः सह इन्द्रियाणां सम्बन्धाभावे सति इन्द्रियाणि चित्तवत् निरुद्धानि भवन्ति। अयम् इन्द्रियाणां विषयेभ्यो निरोध एव प्रत्याहारः। योगिनः प्रत्याहारसिद्धौ इन्द्रियाणि तस्य परमवश्यानि भवन्ति।

२५.१.६) धारणा

वेदान्तसारे धारणास्वरूपविषये उक्तम् – "अद्वितीयवस्तुनि अन्तरिन्द्रियधारणं धारणा" इति। अद्वितीयवस्तुनि ब्रह्मणि अन्तरिन्द्रियस्य चित्तस्य स्थापनं हि धारणा। योगसूत्रे पतञ्जलिना सूत्रितं – "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" इति। अस्यार्थो हि नाभिचक्र-हृदयपुण्डरीकादिषु देहदेशेषु बाह्येषु वा देवमूर्तिप्रभृतिषु चित्तस्थैर्यं हि धारणा।

२५.१.७) ध्यानम्

ध्यानं हि अद्वितीयवस्तुनि ब्रह्मणि विच्छिद्य विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहः। धारणापटुत्वाभावेन चित्तस्थैर्यस्य अभावात् यदा ब्रह्मविषयिणी विच्छिद्य विच्छिद्य चित्तवृत्तिः भवति तत् ध्यानम् इत्युच्यते। पातञ्जलमते तावत् यत्र चित्तं स्थिरीकृतं तत्र चित्तवृत्तेः प्रत्ययान्तरेण अस्पृष्टः सदृशः प्रवाह एव ध्यानम्। सूत्रितं च – "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" इति।

२५.१.८) समाधिः

निर्विकल्पकसमाधेरङ्गरूपेण उक्तः अयं समाधिस्तु सविकल्पक एव। योगसूत्रे तु ध्यानमेव यदा ध्येयाकारेण भासते, वर्तमाना अपि चित्तवृत्तिः यदा न गृहीता भवति सा हि समाधिः इत्युच्यते। योगमते अयं च सम्प्रज्ञातसमाधेः भिन्नः साधनरूपः समाधिः। तथाहि सूत्रितं – "तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" इति।

एतानि हि निर्विकल्पकसमाधेः अङ्गानि भवन्ति। एतेषु सत्सु निर्विकल्पकसमाधिः सम्भवति।

पाठान्तर्गतप्रश्नाः १

१. निर्विकल्पकसमाधेः अष्टाङ्गानि कानि?

२. को नाम यमः?

३. का अहिंसा?

४. अहिंसाया उपोद्बलकं श्रुतिवाक्यं किम्?

५. आततायिनः के?

६. योगिनः अहिंसाप्रतिष्ठायां किं सिध्यति?

७. किं नाम सत्यम्?

८. सत्यमाहात्यकीर्तकं मुण्डकश्रुतिवाक्यं किम्?

९. योगिनः सत्यप्रतिष्ठायां किं भवति?

१०. अस्तेयं नाम किम्?

११. अस्तेयप्रतिष्ठायां योगिनः किं भवति?

१२. किं नाम ब्रह्मचर्यम्?

१३. किं तावत् अष्टाङ्गमैथुनम्?

१४. ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां योगिनः किं भवति?

१५. अपरिग्रहो नाम कः?

१६. अपरिग्रहस्थैर्ये योगिनः किं भवति?

१७. नियमाः के?

१८. शौचं कतिविधं, के च ते?

१९. किं नाम बाह्यं शौचम्?

२०. आभ्यन्तरं शौचं किम्?

२१. शौचप्रतिष्ठायां योगी किं लभते?

२२. कः सन्तोषः?

२३. सन्तोषात् किं भवति?

२४. किं नाम तपः?

२५. कः स्वाध्यायः?

२६. ईश्वरप्रणिधानं नाम किम्?

२७. किं तावत् आसनम्?

२८. आसनसिद्धौ सति योगिनः किं भवति?

२९. प्राणायामो नाम कः?

३०. प्राणायामप्रतिष्ठायां किं भवति योगिनः?

३१. प्रत्याहारस्वरूपं किम्?

३२. का नाम धारणा?

३३. किं नाम ध्यानम्?

३४. निर्विकल्पकसमाधेः अङ्गभूतः समाधिः कः?

२५.२) समाधेः अन्तरायाः

निर्विकल्पकसमाधेः चत्वारः विघ्नाः सन्ति। पूर्वोक्तेषु अङ्गेषु आचरितेष्वपि विघ्नवशात् न हि निर्विकल्पकसमाधिः सम्भवति। एते विघ्ना हि लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वादरूपाः। उक्तं च वेदान्तसारे सदानन्दयोगीन्द्रेण – "एवम् अस्य अङ्गिनः निर्विकल्पकस्य लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वादलक्षणाः चत्वारः विघ्नाः सम्भवन्ति" इति। एतेषां स्वरूपम् अध आलोच्यते।

लयः

वेदान्तसारे उच्यते – "लयः तावत् अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेः निद्रा" इति। अयञ्च लयो द्विधा व्याख्यायते। तथाहि बहुकालं यावत् अष्टाङ्गसहितस्य निर्विकल्पकसमाधेः अभ्यासपटुतावशात् प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे ब्रह्मणि चित्तवृत्तेः लयः प्रथमविधः। यदा च आलस्यवशात् बाह्यशब्दाविषयग्रहणं न भवति प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञानमपि न भवति तदा चित्तवृत्तेः स्तब्धीभावरूपा या निद्रा सा हि द्वितीयविधः लयः। द्वितीयविधः लय एव निर्विकल्पकसमाधेः विघ्नो भवतीति तस्य त्यागाय तस्य स्वरूपम् आलोचितं वेदान्तसारे।

विक्षेपः

अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेः अन्यालम्बनं विक्षेपः। अखण्डवस्तुनः ब्रह्मणो ग्रहणाय अन्तर्मुखतया प्रवृत्तायाः चित्तवृत्तेः ब्रह्मवस्तु न अवलम्ब्य पुनः बाह्यवस्तुग्रहणे प्रवृत्तिः विक्षेपो भवति। संस्कारा हि प्रबला भवन्ति। अतः पूर्वार्जितसंस्कारवशात् कदाचित् विक्षेपश्चित्तस्य भवेत्। अतो योगी सदा अतन्द्रः तिष्ठेत्।

कषायः

लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः इति। एते रागादयः त्रिविधाः बाह्याः आभ्यन्तरा वासनारूपाश्च। बाह्याः हि पुत्रादिविषयाः रागाः। आभ्यन्तरा हि मनोराज्यादयः। संस्काररूपाः हि वासनामया रागाः। अनादिकालात् बाह्याभ्यन्तराणां रागादीनाम् अनुभवात् सञ्जातैः संस्कारैः कलुषितं चित्तं कदाचित् श्रवणादीनाम् अभ्यासेन अन्तर्मुखीनम् अपि ब्रह्मग्रहणाय असमर्थं सत् स्तब्धं भवति। यथा हि कश्चित् साधारणो जनो राजदर्शनाय स्वगृहान्निर्गत्य राजमन्दिरं प्रविष्टोऽपि द्वारपालेन निरुद्धः सन् स्तब्धो भवति तथैव बाह्यविषयान् परित्यज्य अखण्डवस्तुग्रहणाय प्रवृत्तस्य चित्तस्य रागादिसंस्कारोद्बोधकारणात् स्तब्धीभावः तस्माच्च ब्रह्मवस्तुनः अग्रहणं कषाय इत्युच्यते।

रसास्वादः

रसास्वादो हि अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन अपि चित्तवृत्तेः सविकल्पकानन्दास्वादनं, समाध्यारम्भसमये सविकल्पकानन्दास्वादनं वा। सविकल्पकसमाधौ अपि योगी आनन्दमनुभवति। तमेव आनन्दं ब्रह्मानन्दं मन्वानस्य योगिनः कदापि ब्रह्मस्वरूपलाभः न सम्भवति। अत्रोदाहरणं तावत् –

कश्चित् निधिग्रहणाय प्रवृत्तः निधिरक्षकान् भूतप्रेतादीन् अनिष्टसाधकान् अभिभूयापि आनन्दम् अनुभवति। परन्तु तमेव आनन्दं परमं मन्यमानस्य कदापि निधिप्राप्तिर्न भवति। अतः योगी सविकल्पकानन्दास्वादनेन विमोहितः न स्यात्, तमानन्दं परित्यज्य निर्विकल्पकसमाधिलाभाय निरन्तरं यतेत।

उच्यते च गौडपादकारिकायां –

"लये सम्बोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत् पुनः।

सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्॥

नास्वादयेत रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत॥" इति।

तथाहि यदा चित्तवृत्तेः निद्रारूपः लयो भवति तदा तन्निवृत्त्यर्थं जाड्यादिकं परित्यज्य चित्तं सम्बोधयेत् मुमुक्षुः। यदा च चित्तं विक्षेपयुक्तं भवति तदा विषयवैराग्यादिना चित्तं शमयेत्, चित्तं च पुनः अन्तर्मुखीनं कुर्यात्। यदा चित्तं रागादिकषायसहितं भवेत्, तदा विचार्य त्याज्या रागादयः इति जानीयाद् योगी। यतो हि रागादयो हि बाह्यविषयप्रापिकाः, अखण्डवस्तुप्रापणे न ते सहायका भवन्ति। यावन्न रागादिकलुषितं चित्तं रागादिवासनाक्षयसहितं न भवेत् तावत् तच्चित्तं न स्वस्थानात् चालयेत्। वासनाक्षयानन्तरं चित्तं स्वयमेव अखण्डवस्तुविषयकं भवति। यदा च चित्तं सविकल्पकानन्दास्वादे रतो भवति तदा तत्र वैराग्यमापादनीयम्। योगी तत्र रसं नास्वादयेत् वैषयिकसुखदुःखादिभिः रहितः सन् प्रज्ञया युक्तो भवेत्। एवंविधो योगी एव स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते। उच्यते च भगवता श्रीमद्भगवद्गीतासु स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् –

"प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥" इति।

२५.३) अङ्गभूतानां धारणा-ध्यान-समाधीनां भेदः

विषयान्तरात् प्रतिनिवर्त्य अद्वितीयवस्तुनि चित्तस्य स्थापनमेव धारणा। धारणायां सत्यां ध्यानं सम्भवति। धारणापटुतायाः अभावेन ब्रह्मविषयिणी विच्छिद्य विच्छिद्य चित्तवृत्तिः यदा भवति तद् ध्यानम् इत्युच्यते। ध्याने च तैलधारावत् निरन्तरं सजातीयचित्तवृत्तिर्न भवति। तदेव ध्यानं यदा परां काष्ठाम् उपैति तदा ब्रह्मविषयिणी अव्यवहिता चित्तवृत्तिः भवति, सा अवस्था हि सविकल्पकः समाधिः। सविकल्पकसमाधौ विच्छिद्य विच्छिद्य चित्तवृत्तिः न भवति। ध्यान-धारणा-समाधयः पातञ्जलयोगसूत्रे संयमपदेन उक्ताः। तथाहि सूत्रितं – त्रयमेकत्र संयमः इति। संयमजये सति समाधिजनितायाः प्रज्ञायाः विकासो भवति। उक्तं च योगसूत्रे – तज्जयात् प्रज्ञालोकः इति।

पाठगतप्रश्नाः – २

३५. निर्विकल्पकसमाधेः विघ्नाः के?

३६. लयो नाम कः?

३७. विक्षेपस्य स्वरूपं किम्?

३८. कः कषायः?

३९. रसास्वादो नाम कः?

४०. ध्यान-समाध्योः को भेदः?

पाठसारः

अस्मिन् पाठे निर्विकल्पकसमाधेः अङ्गानि अन्तरायाश्च आलोचितानि। निर्विकल्पकसमाधिर्हि ज्ञातृज्ञानादीनां विकल्पानां लये सति अद्वितीयवस्तुनि ब्रह्मणि तदाकाराकारितायाः चित्तवृत्तेः निरन्तरम् एकीभावेन अवस्थानम्। तस्य च निर्विकल्पकसमाधेः अष्टौ अङ्गानि सन्ति। तानि हि – यमः नियमः आसनं प्राणायामः प्रत्याहारः ध्यानं धारणा समाधिश्चेति। एतेषु यमास्तावत् अहिंसा सत्यम् अस्तेयं ब्रह्मचर्यम् अपरिग्रहश्चेति। नियमाश्च शौचं सन्तोषः तपः स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानं च। आसनं पद्मासनादिकं बहुक्षणं निष्कम्पतया उपवेशनसहायकम्। प्राणायामाश्च रेचकपूरककुम्भकरूपाः प्राणनिग्रहोपायाः। इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्तनं हि प्रत्याहारः। विषयान्तरेभ्यः प्रतिनिवृत्तस्य चित्तस्य ब्रह्मणि स्थापनमेव धारणा। ध्यानं च ब्रह्मविषयिणी विच्छिद्य विच्छिद्य अन्तःकरणवृत्तिसन्ततिः। सविकल्पकसमाधिरेवात्र अङ्गभूतेन समाधिपदेन परामृष्टः।

निर्विकल्पसमाधेः अन्तरायाश्च चत्वारः – लयः विक्षेपः कषायः रसास्वादश्चेति। अखण्डवस्तुनः अलाभात् चित्तवृत्तेः जाड्यमेव लयः। चित्तवृत्तिः ब्रह्मालम्बने असमर्था सती यदा विषयान्तरमवलम्बते सः विक्षेपः। रागादिवासनया अनादिकालात् विद्यमानया चित्तवृत्तेः स्तब्धीभावः अखण्डवस्त्वनवलम्बनं च कषायः। सविकल्पकसमाधौ एव आनन्दास्वादनं हि रसास्वादः। निर्विकल्पकसमाधौ प्रतिष्ठालाभार्थं योगी एतेभ्यः अन्तरायेभ्यः आत्मानं रक्षेत्। एवम् अन्तरायचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निर्वातदीपवत् अचलं सत् ब्रह्मरूपेण अवतिष्ठते तदा निर्विकल्पकः समाधिः भवति। निर्विकल्पकसमाधौ सत्याम् अज्ञाननाशात् जीवो जीवन्मुक्तो भवति। प्रारब्धकर्मणः क्षयानन्तरं शरीरपातात् च स विदेहमुक्तो भवति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. को रेचकः प्राणायामः?

२. कः पूरकः प्राणायामः?

३. कः कुम्भकः?

४. लये सति योगिनः किं कर्तव्यम्?

५. कषाये सति योगिनः किं कर्तव्यम्?

६. धारणा-ध्यान-समाधीनाम् एकत्र किमभिधानम्?

७. संयमजये सति किं भवति?

८. स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं किम्?

९. रागः कतिविधः, के च ते?

१०. योगिनः तपसि प्रतिष्ठायां कीदृशः फललाभो भवति?

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि १

१. यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयः अष्टाङ्गानि।

२. अहिंसा-सत्यास्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः।

३. अहिंसा नाम सर्वथा सर्वदा च भूतानाम् अपीडनं, तेषां प्राणवियोगानुकूलायाः चेष्टाया अभावश्च।

४. मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इति।

५. अग्निदः गरदः शस्त्रपाणिः धनापहारकः क्षेत्रहरः दारहरश्चेति षड् आततायिनो भवन्ति।

६. अहिंसाप्रतिष्ठायां सत्यां तत्सन्निहितानां भूतानां वैरत्यागो भवति। सूत्रितं च – अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इति।

७. सत्यं नाम यथार्थभाषणम्।

८. सत्यमेव जयते नानृतम् इति।

९. योगिनः सत्ये प्रतिष्ठा भवति चेत् स क्रियाफलदाता भवति। तस्याशीर्वादेन धर्मादयः स्वर्गादयश्च लभ्यन्ते। सूत्रं च पातञ्जलम् – सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् इति।

१०. स्तेयं नाम शास्त्रविधिमुत्सृज्य द्रव्याणाम् परतः स्वीकरणम् परद्रव्यहरणाभिलाषो वा। तस्य अभावः अस्तेयम्।

११. अस्तेयप्रतिष्ठायां संकल्पमात्रेण योगिनः सर्वविधरत्नप्राप्तिः भवति।

१२. अष्टाङ्गमैथुनवर्जनमेव ब्रह्मचर्यम्। ब्रह्मचर्यं नाम गुप्तेन्द्रियस्य उपस्थस्य संयमः।

१३. स्मरणं, कीर्तनं, केलिः, प्रेक्षणं, गूह्यभाषणं, सङ्कल्पः, अध्यवसायः, क्रियानिर्वृतिः इति अष्टाङ्गमैथुनम्।

१४. वीर्यलाभो भवति।

१५. समाधेः अनुष्ठानार्थं यानि द्रव्याणि अपेक्षितानि तदतिरिक्तानां द्रव्याणां असंग्रह एव अपरिग्रहः।

१६. अतीतानागतवर्तमानजन्मनां ज्ञानं भवति।

१७. शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः।

१८. शौचं द्विविधं बाह्यम् आभ्यन्तरञ्च।

१९. मृज्जलादिद्वारा बाह्यशरीरमलदूरीकरणं पवित्रभोज्यग्रहणञ्च बाह्यं शौचम्।

२०. मदमानासूयादीनाम् अन्तःकरणमलानाम् अपसारणम् आभ्यन्तरं शौचम्।

२१. शौचप्रतिष्ठायां योगिनः स्वशरीरे जुगुप्सा परशरीरस्पर्शे अनिच्छा च सञ्जायते।

२२. यदृच्छालाभसन्तुष्टिः अलाभे च अविषादः सन्तोषः।

२३. सन्तोषात् निरतिशयानन्दलाभो भवति।

२४. तपो नाम कामानाम् अनुपभोगः।

२५. स्वाध्यायो नाम प्रणवजपः उपनिषद्ग्रन्थावृत्तिश्च।

२६. मानसैः उपचारैः ईश्वरस्य अर्चनमेव ईश्वरप्रणिधानम्।

२७. आसनानि हि करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्तिकादीनि।

२८. आसनसिद्धौ सत्यां योगी शीतोष्णादिद्वन्द्वैः अभिभूतो न भवति।

२९. रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः।

३०. प्राणायामप्रतिष्ठायां ज्ञानावरकाणां क्लेशकर्माधर्मादीनां क्षयो भवति। सूत्रितं च पतञ्जलिना – ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् इति।

३१. इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यावर्तनमेव प्रत्याहारः।

३२. अद्वितीयवस्तुनि ब्रह्मणि अन्तरिन्द्रियधारणं धारणा।

३३. अद्वितीयब्रह्मवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्य अन्तरिन्द्रियप्रवाहः ध्यानम्।

३४. सविकल्पकसमाधिरेव अत्र अङ्गभूतः समाधिः।

उत्तराणि – २

३५. लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वादा हि निर्विकल्पकसमाधेः विघ्नाः।

३६. लयः तावत् अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेः निद्रा इति।

३७. अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेः अन्यालम्बनं विक्षेपः।

३८. लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः।

३९. रसास्वादो हि अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन अपि चित्तवृत्तेः सविकल्पकानन्दास्वादनं, समाध्यारम्भसमये सविकल्पकानन्दास्वादनं वा।

४०. ध्याने विच्छिद्य विच्छिद्य चित्तवृत्तिः भवति, समाधौ तु निरवच्छिन्ना चित्तवृत्तिः भवति।

॥ इति पञ्चविंशः पाठः ॥